

गहन पर्यावरणको सैद्धान्तिक अवधारणा

गीता थपलिया त्रिपाठी*

लेखसार

गहन पारिस्थितिक दर्शन प्रकृतिको सर्वोच्चताका पक्षमा केन्द्रित छ । यस दर्शनभित्र पृथ्वीमा रहेका सबै पदार्थ जगत्को समानअस्तित्व रहेको चिन्तन समावेश छ । यस पारिस्थितिक प्रणालीमा जीव र वनस्पतिको अन्तःनिर्भरताको अध्ययन गरिन्छ । पारिस्थितिक प्रणाली पृथ्वीमा रहने आन्तरिक जीवनचक्र हो । यस चक्रलाई पर्यावरणचक्र पनि भनिन्छ । खासगरी अन्य प्राणीको जस्तै मानिसको अस्तित्वका लागि प्रकृतिका सबै पर्यावरणीय पक्षहरू सन्तुलित स्थितिमा रहनु आवश्यक हुन्छ । आजको प्रविधिमुखी संस्कृतिको पक्षपोषक भएर मानिसले प्रकृतिमाथि गरेको अत्याचारले पर्यावरणमा ठूलो असन्तुलन आइरहेकाप्रति विरोध र असहमित राख्दै मानिसको फाइदाका लागि प्रकृति होइन, प्रकृति प्रकृतिकै लागि संरक्षित हुन जरुरी छ र यसका लागि मानिसले आफूलाई प्रकृतिको एकाधिकारी सम्भन छोड्नुपर्छ, आफू पनि प्रकृतिको एउटा सामान्य अस्तित्व भएको स्वीकार्नु आवश्यक छ भन्ने अर्ने नेइसको डिप इकोलोजीसम्बन्धी मान्यताका आधारमा तयार पारिएको गहन पर्यावरणीय अवधारणाको विश्लेषण र कृति विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मूल शब्दावली : अस्तित्व, गहन पर्यावरण, जैविक अजैविक पदार्थ, प्रकृतिकेन्द्री अवधारणा, मूल्य, सतही पर्यावरण ।

विषयप्रवेश

अङ्ग्रेजीमा प्रयुक्त डिप इकोलोजी लाई नेपालीमा गहन पर्यावरण वा सघन पर्यावरण भनिएको हो । यो अवधारणा परिवर्तनवादी अवधारणाका विरुद्धमा आएको हो । सुरुमा पर्यावरणसम्बन्धी सुधारोन्मुख अवधारणा प्रस्तुत गर्ने क्रममा परिवर्तनवादी चिन्तकहरूले प्रचलित संस्कृतिका सीमाभित्रै रहेर केही जरुरी परिवर्तनका माध्यमबाट नै पर्यावरणीय समस्याको समाधान निकाल्न सकिन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेका थिए । गहन पर्यावरणको अवधारणाले यस मान्यतालाई मानवकेन्द्री सतही पर्यावरणीय मान्यता भन्दै पूर्व प्रचलित पारिस्थितिकीसम्बन्धी मान्यताका विपरीत गहन पर्यावरणीय चिन्तनको प्रकृतिकेन्द्री अवधारणा अघि सारेको हो । यस चिन्तनका आरम्भकर्ता नर्वेका दार्शनिक, हिमाल आरोही र सामाजिक कार्यकर्ता समेत रहेका अर्ने नेइस हुन् । उनको यस गहन पर्यावरण अवधारणाले दुई वटा मान्यता मूल रूपमा अघि सारेको छ : पृथ्वीका सबै सत्ताको समान अस्तित्व रहेकाले सबैले आफ्नो स्थान स्थान पाउनुपर्ने र पारिस्थितिक

* श्री त्रिपाठी रत्तराज्यलक्ष्मी क्याम्पसमा नेपाली विषयका उपप्राध्यापक हुनुहुन्छ ।

282 गहन पर्यावरणको सैद्धान्तिक अवधारणा

चक्र मानवकेन्द्री नभई जीवकेन्द्री भएकाले मानिसले आफ्नो एकाधिकारी सोच परिवर्तन गर्नुपर्ने। यी दुई मुख्य अवधारणाबाट उनले पृथ्वीका प्राणी र वनस्पति लगायतका जैविक र अजैविक सबैको अस्तित्वभन्दा मानवअस्तित्व उच्च हो भन्ने प्रचलित मानवीय दृष्टिकोणका विपरीत पृथ्वीका सम्पूर्ण जैविक अजैविक पदार्थ र मानिसको अस्तित्व समान हो भन्ने जीवकेन्द्री पर्यावरणकेन्द्री विचार अघि सारेका छन्। अर्ने नेइसकै प्रयासबाट विश्वभर गहन पर्यावरणप्रतिको चिन्तन अभियानकै रूपमा अघि बढेका हुनाले प्रस्तुत लेखमा गहन पर्यावरणीय सिद्धान्तको विश्लेषणमा उनीद्वारा प्रतिपादित आठ वटा बुँदाहरूको विश्लेषण गरिएको छ। यस विश्लेषणका आधारमा गहन पर्यावरणीय अध्ययनका पर्याधारहरू समेत निर्धारण गरिएको छ।

प्रकृतिसम्बन्धी गहन पर्यावरणीय चिन्तनको पृष्ठभूमि र नेइसका आठ बुँदाहरू

प्रकृति सनातन विषय हो। पर्यावरण र मानिसको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्ने प्रयासमा नै नेइसद्वारा सतही पर्यावरणका विरुद्ध गहन पर्यावरणीय मान्यता अघि ल्याइएको हो। सतही पारिस्थितिकीले प्रकृतिलाई फाइदाको आँखाले हेर्छ तर गहन पारिस्थितिकीले प्रकृतिलाई स्वार्थका दृष्टिले हेर्दैन। मानिसले वनजङ्गल, नदी, हावा आदि प्रकृति प्रदत्त जैविक तथा अजैविक पदार्थको संरक्षण गर्छ किनकि त्यसबाट उसले आर्थिक फाइदा लिने उद्देश्य राखेको हुन्छ भन्ने मान्यता सतही पर्यावरणीय चिन्तनको मान्यता हो (गौतम, २०६४, पृ. २०७)। वर्तमान संस्कृतिमा आवश्यक परिवर्तन ल्याउने बित्तिकै पर्यावरणीय सङ्कट समाधान भइहाल्छ भन्ने मान्यतालाई परिष्कारवादी पर्यावरणीय चिन्तन भनिएको पाइन्छ। यस मान्यतालाई नै अर्ने नेइसले सतही पर्यावरणवाद नाम दिएका हुन्। नेइसले पर्यावरण संरक्षणको दीर्घकालीन आन्दोलनका रूपमा गहन पर्यावरणसम्बन्धी चिन्तन अघि सारेका हुन्। उनले सन् १९७२ को सेप्टेम्बर महिनामा रुमानियाको राजधानी बुखारेस्टमा आयोजित 'तेस्रो विश्वको भविष्य' विषयक सम्मेलनमा गहन पर्यावरणसम्बन्धी आफ्नो अवधारणा प्रस्तुत गरेका थिए। उनको यस अवधारणाको सार सन् १९७३ को इन्क्वेरी जर्नलको १६औँ भागमा 'द स्यालो एन्ड द डिप, लड रेन्ज इकोलोजी मुभमेन्ट' शीर्षक लेखका रूपमा प्रकाशित गरियो। विज्ञानलाई तथ्य वर्णनमा मात्र सीमित नराखी मानवलाई धरतीप्रति विवेकशील र आत्मसचेत बनाउनका लागि उनले यस प्रकारको लिखित अभियान चलाएका हुन् (एटम, २०६८, पृ. ३१५)। नेइसले विना स्वार्थ प्रकृतिलाई हेरिनुपर्छ भन्ने आफ्नो दीर्घकालीन सोचमाथि धेरै विद्वान्हरूको समर्थन र आलोचना पाएको बताएका छन्। उनले 'अ डिफेन्स अफ द डिप इकोलोजी मुभमेन्ट' शीर्षकमा आफ्नो प्रतिरक्षात्मक लेख इन्भाइरोमेन्टल इथिक्सको पाँचौँ भाग (सन् १९८३) मा प्रकाशित गरेका छन्।

अर्ने नेइसले विज्ञानलाई तथ्यहरूको पहिचान, विश्लेषण र सत्यापन गर्ने विषयसँगै मानवीय संवेदनासँग पनि जोडिने कुरा बताएका छन्। उनले गहन पर्यावरणसम्बन्धी आफ्नो मतमा मानिसको विवेकशील चेतना समग्र पर्यावरणको स्थितिबोधक हुनुपर्नेतर्फ जोड दिएका

छन् । नेइसले जीवविज्ञानका सन्दर्भमा प्रयोग भएको 'पर्यावरण' शब्दले मानिसका निम्ति उपयोगी हुने पर्यावरणलाई मात्र केन्द्रमा राखी अध्ययन गर्ने हुनाले त्यसको क्षेत्र सतही हुन्छ तर डिप इकोलोजीले समग्र मानव जगत्लाई जीवमण्डलकै एक एकाइ मान्ने हुँदा पृथ्वीमा मानिसको पनि अन्य जीवकै जति हैसियत हुने धारणा अघि सारेका छन् (नेइस, सन् १९९५, पृ. ७०) । त्यसैले जीवनको अस्तित्व रक्षार्थ आवश्यक पर्ने सामान्य अधिकारबाहेक कुनै पनि अतिरिक्त थप सुविधाको हैसियत दावी गर्न र हस्तक्षेपकारी अवसरको अपेक्षा राख्न मानिसले पनि पाउदैन किनकि पृथ्वीमा सबै जीवको अस्तित्व समान रहन्छ, भन्ने अवधारणा नै गहन पर्यावरणीय चेतनाले प्रतिपादन गरेको मुख्य अवधारणा रहेको छ ।

मानिसले अन्य प्राकृतिक जीवमण्डलमा हानि नपुऱ्याई आफ्ना सङ्कीर्ण सांस्कृतिक सोचमा उदात्तीकरण गरी विवेकशील प्राणी हुनुको दायित्वबोधबाट विश्वको प्राकृतिक नागरिक भएर रहनुपर्ने चिन्तन नेइसको गहन पर्यावरणीय सिद्धान्तले प्रतिपादन गरेको मूल कुरा हो । यही पृथ्वीको समग्र जैविक पर्यावरणीय प्रणालीमा मानिसको जीवनक्रम पनि निश्चित र निरुपित हुने हुँदा मानिस प्रकृतिकै उपज भएको सत्य मानव जगत्ले बुझनुपर्ने तर्क नेइसद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । नेइस (सन् १९९५) ले गहन पर्यावरणसम्बन्धी विस्तृत धारणा राखी यसका मूल मान्यतालाई आठ वटा बुँदाहरूमा उल्लेख गरेका छन् (पृ. २१३) । उनीसँगै सहकार्य गर्ने अन्य चिन्तकहरू जर्ज सेसन, आर सि स्कज, जे डि हगस, बिल डेभल, जोन मुर लगायतले सन् १९८१ देखि सन् १९८४ सम्म डिप इकोलोजीका पक्षमा निकै तर्क र विमर्शहरू गरेका छन् (सेसन, सन् १९९५, पृ. २९०) । तिनले अर्ने नेइसका प्रकाशित निबन्धहरूमा डिप इकोलोजीसम्बन्धी चिन्तन र उनको योगदानमाथि विमर्श गरेका हुन् । नेइसद्वारा प्रतिपादित गहन पर्यावरणीय दर्शनका आठ विशिष्ट मान्यताहरू यस्ता छन् :

- पृथ्वीमा जन्मे हुर्केका मानव र मानवेतर प्राणीका आफ्नै अन्तर्निहित मूल्य हुने तथा मान्छेका उपयोगका आधारमा नभई ती स्वयंको स्वतन्त्र अस्तित्व रहने,
- पर्याप्तता र जैविक विविधताको आफ्नै योगदानले तिनको स्वायत्त मूल्य तिनैमा निहित रहने कुराको बोध गराउने,
- मानिसलाई जीवन निर्वाहका लागि आवश्यक पर्ने अत्यावश्यकिय कुराबाहेक भौतिक तथा जैविक विविधतामाथि हस्तक्षेप र नियन्त्रण गर्ने अधिकार नहुने,
- मानिसको जीवन र संस्कृतिको उन्नति मानिसको जनसङ्ख्याको वास्तविक ह्रासका निम्ति अनुकूल हुने तथा मानवेतर जगत्को विकासका निम्ति मानिसको जनसङ्ख्यामा ह्रास आउन आवश्यक पर्ने,
- वर्तमान विश्वमा मानिसले मानवेतर जगत्माथि अचाक्ली हस्तक्षेप गरेको र यो अवस्था फनफन खराब हुँदै गएको,

- नीतिहरू फेरिनु आवश्यक रहेको र नीति फेरिँदा आधारभूत अर्थव्यवस्था, प्राविधिक र वैचारिक संरचनालाई समेत गम्भीर असर पार्ने हुँदा यसले अहिलेको विश्व व्यवस्थामा त आमूल परिवर्तन नै ल्याउने,
- वैचारिक परिवर्तन भन्नु उच्चतातिर अभिमुख भइरहेको जीवन पद्धतितर्फ भन्दा मुख्यतः सामान्य जीवन पद्धतितर आकर्षित हुनु भएको र यस सामान्यताप्रतिको प्रोत्साहनभित्र वासस्थानमा अन्तर्निहित मूल्यबोध हुँदै जाने,
- जसले सबै बुँदाहरूप्रति सहमति जनाउँछ, उसले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तरिकाले आवश्यक परिवर्तनलाई इमान्दारीपूर्वक व्यवहारमा ल्याउन कोसिस गर्ने ।

अर्ने नेइसका गहन पर्यावरणसम्बन्धी आठ बुँदाको विश्लेषण

नेइसले गहन पर्यावरणसम्बन्धी आफ्ना बुँदाहरू प्रस्तुत गरिसकेपछि त्यसमाथिका प्रतिक्रिया र टिप्पणीहरूलाई चासोपूर्वक अध्ययन गरेका छन् । पहिलो बुँदाका बारेमा भएका टिप्पणीलाई व्याख्या गर्दै नेइसले ग्यारी सिन्डरको “विश्वको पर्यावरणलाई प्राकृतिक रहन दिनुपर्छ” भन्ने भनाइलाई उद्धृत गरेका छन् (हिल्टनर किन, २०१५, पृ. ६८-७१) । यहाँ उनले जीवमण्डल र वायुमण्डल दुवैलाई समग्रमा उल्लेख गरी व्यक्ति, जाति, जनसङ्ख्या, वासस्थान लगायत मानिस र मानवेतर दुवै मिलेर बनेको एक अर्कामा अन्तर्सम्बन्धित एउटा प्राकृतिक संस्कृतिका बारेमा बुझ्नु र त्यसै अनुसार व्यवहार र सम्मान गर्नुपर्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राखेका छन् । प्राणीसँगै पर्यावरणका अजैविक वा भौतिक पदार्थका रूपमा रहेका ‘खोलानालालाई बाँच्न देऊ’ भन्ने कुरा संस्कृतिमा सतही पर्यावरणीय सन्दर्भ जस्तो देखिए पनि गहन पर्यावरणले यस विषयमा कसैको रुचि, चेतना, प्रशंसा भए पनि नभए पनि तिनका आन्तरिक मूल्य वा अस्तित्वको समर्थन गर्दछ । यस बुँदामा पर्यावरणमा मानिसको हस्तक्षेपकारी प्रदर्शन हुनुहुँदैन भन्ने कुरालाई जोड दिइएको छ । यसरी नै पृथ्वी सबै प्राणीको साक्षा आवश्यकता भएकाले यसलाई प्राकृतिक नै रहन दिनु मानवीय दायित्व भएको संज्ञानमा पनि यस बुँदाले जोड दिएको छ ।

दोस्रो बुँदाका बारेमा टिप्पणी गर्दै नेइसले यो प्राविधिक रूपले विविधता र जटिलतासम्बन्धी व्यवस्थापन गर्ने कार्य भएको उल्लेख गरेका छन् । जटिलता र सहजीवता पर्यावरणीय दृष्टिकोणले विविधता र पर्याप्तताको वृद्धि गर्ने अवस्था हो । सरल, साना र आदिम स्वरूपका जीव, वनस्पति र प्राणीहरूको योगदान जीवनको पर्याप्तता र विविधताका लागि आफैमा अत्यावश्यकिय छ । त्यसैले कथित उच्च र बुद्धिमान् जीवको मात्र होइन, ससाना सरल प्राणी र वनस्पतिका पनि आफ्नै अस्तित्व वा मूल्य छन् भन्ने कुरा गहन पर्यावरणको दोस्रो आधारभूत मान्यता हो । कुनैको मूल्य बढी र कम छन् भन्ने अवधारणा केही नयाँ युगका पर्यावरणीय लेखकहरूले स्थापना गर्न खोजेको भए पनि नेइसले त्यसको प्रतिवाद गर्न सकिने बताएका छन् । उनले यहाँ जटिलतालाई समस्याका रूपमा पनि प्रयोग गरेका

छन् । बहुसुविधामुखी सहरी जीवन प्राकृतिक रूपले व्यवस्थित भएको ग्रामीण जीवनभन्दा धेरै जटिल हुने कुरालाई पनि उनले यहाँ सङ्केत गरेका छन् । यसले उनको गहन पर्यावरणीय मान्यतालाई जोड दिएको छ ।

तेस्रो बुँदामा नेइसले अत्यावश्यकिय आवश्यकता पदावलीको बारेमा थप कुरा बताएका छन् । उनले अत्यावश्यकिय आवश्यकता भन्ने शब्दको विस्तार वा फैलावट अनिश्चित भएकाले यसलाई स्वीकृति दिने विषयमा सोचविचार गरेर निर्णय गरिन छोडिएको बताएका छन् । हावापानी र सम्बन्धित आवश्यक कुराहरूको फरकपनसँगै तिनको सामाजिक संरचना र जहाँ तिनको बसोबास र अस्तित्व छ, त्यसका आवश्यकताका आधारमा तय गरिनुपर्छ । नेइसले यस सम्बन्धमा कुनै चिसो ठाउँ जस्तो कि उत्तरी क्यानेडियन वा साइबेरियनहरूलाई स्नोमोबाइल (बसोबासका लागि मौसमअनुसारको स्थानान्तरण) सुविधा दिइनु आवश्यक हुनसक्छ तर यो सुविधा पर्यटकहरूका लागि नभएर स्थायी बसोबास गरिआएको समुदायका सुरक्षाको लागि हो भन्ने उनको मत छ । यसबाट जीवको संरचनागत, भूगोलगत र सामाजिक अस्तित्वगत आधारमा उसका आवश्यकता तय हुने सम्बन्धी विषयमा विवेकको प्रयोग हुनुपर्ने अर्थ प्रकट भएको छ ।

चौथो बुँदामा नेइसले भौतिक रूपमा सम्पन्न देशहरूका जनताबाट मानवेतर जगत्माथिको अतिशय हस्तक्षेप गहन पर्यावरणीय अवधारणा लिएर अघि बढेको एउटा मध्यमार्गीको तहबाट रातोरात घटाउने अपेक्षा राख्न नसकिने बताएका छन् । जनसङ्ख्याको स्थिरता र हासका निमित्त केही समय लाग्ने भएकाले यसका लागि आन्तरिक रणनीति विकास गर्नु आवश्यक रहेको विचार नेइसले अघि सारेका हुन् । अहिलेको अवस्थाका निमित्त मानिसको ज्यादतिलाई माफ गर्न नसकिने हुँदा मानिसले नै मानवेतर जगत्प्रति आफूले गर्दै आएको वर्तमान चिन्ताजनक र विभत्स गतिविधि पहिले आफैले बोध गर्नु आवश्यक छ । भविष्यमा यसले निम्त्याउने फन् डरलाग्दो अवस्थाको अड्कल वा मापन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । जबसम्म गहन परिवर्तन आउँछ, तबसम्म पर्याप्तता र विविधतामा वास्तविक हास ल्याउने कुरा निन्दाको विषय हुनसक्छ । पृथ्वीको इतिहासमा जीवहरूको वृद्धिर आजसम्मकै धेरै, दशदेखि सय दोब्बर हुनसक्छ । यसरी नेइसले गहन पर्यावरणको प्रस्तुत चौथो बुँदालाई आलोचनात्मक दृष्टिले समेत हेरी यसको अपरिहार्यतातर्फ जोड दिएका छन् । यहाँ उनले एकाइसौं शताब्दीको चरम पर्यावरणीय सङ्कटका कारण हुने आत्मबोधबाट आगामी बाइसौं शताब्दीका मानिसप्रति आफू आशावादी रहेको बताएका छन् ।

पाँचौं बुँदाको विश्लेषणात्मक टिप्पणीमा पर्यावरणीय अवस्थाको यथार्थ निरूपण गर्नका लागि केही तथ्यहरूको सन्दर्भ लिइएको छ । विभिन्न वातावरणीय सम्मेलनमा प्रस्तुत गरिएका तथ्याङ्कको सारका साथै नेइसले गेराल्ड बार्नीको ग्लोबल २००० रिपोर्ट टु द प्रेसिडेन्ट अफ युनाइटेड स्टेट्स जस्ता पृथ्वीको हरियाली जोगाउने रणनीतिसम्बन्धी आलेख हेर्न आग्रह समेत गरेका छन् । यसबाट उनले अहस्तक्षेप वा हस्तक्षेप विरुद्धको

नारालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि अन्य जीवको जस्तो मानिसले पनि प्रकृतिको पर्यावरणीय प्रणाली अनुसार चल्नुपर्छ, आफ्ना पारिस्थितिक दैनिकीलाई हेरफेर गर्नु हुँदैन भन्ने कुरामा जोड दिन चाहेका हुन् । मानिसले पृथ्वीलाई आफ्नो भौतिक जीवनको अधिकतम लाभमुखी योजनाअनुसार परिवर्तन गरिरहेको छ । आफ्नो स्वार्थका निमित्त मानिसले यसलाई जारी राखेछ । यो लाभको हिसाब किताबमा प्रकृति अन्यायमा परेको छ । पृथ्वीको अस्तित्वका साथसाथै जैविक अस्तित्व जोगाउन जसले हस्तक्षेप बढाइरहेको छ, तिनका विरुद्ध वासस्थान जोगाउने र यसको क्षेत्रफल बढाउने लडाईं जारी राख्नु आवश्यक भइसकेको छ । पर्यावरणीय प्रणालीको सामान्य जीवनशैलीप्रति केन्द्रित भइरहनु पनि आवश्यक छ । जीवमण्डलमा खासगरी वनस्पति र पशुप्राणीलाई संरक्षण गर्न तिनका वासस्थानको संरक्षण गर्नु आवश्यक छ । वर्तमानमा निर्धारण गरिएको पर्यावरणीय वासस्थानको विकास र क्रीडास्थलको फैलावट तिनको यथेष्ट विकासका लागि पर्याप्त देखिँदैन । यही कारण मानिसको हस्तक्षेप विरुद्ध पर्यावरणप्रति सचेत गराउन यस बुँदामा नेइस लगायत उनका समर्थक र अभियन्ताहरूले सूत्र निर्माण गरी त्यसको विश्लेषण गरेका छन् ।

गहन पर्यावरणसम्बन्धी अध्येता र विश्लेषकले अर्ने नेइसको छैटौं बुँदालाई निकै महत्त्वका साथ हेरेका छन् । यस बुँदामा यसअघिका सबै मतका विपरीत रहेको वर्तमान विश्वनीतिगतर्फ सबैको ध्यान केन्द्रित भएको छ । वर्तमानको मतअनुसार औद्योगिक राष्ट्रद्वारा लागु गरिएका आर्थिक विकाससम्बन्धी कार्यहरू पर्यावरणीय पक्षसँग सहमत हुनेभन्दा विपरीत वा नमिल्दा देखिँदै गएका छन् । आर्थिक वृद्धिका लागि चालिनुपर्ने सही कदम र औद्योगिक राष्ट्रको वर्तमान नीतिबिच तालमेल कमजोर भएकाले नीति र कार्यमा एकरूपता छैन । वर्तमानको परिभाषामा बचाउको अर्थ केवल मानिसको पक्षपोषणका लागि मात्र व्याख्या गरिएकाप्रति नेइसको यस छैटौं बुँदाले पर्यावरणकाप्रति गम्भीर मत राखेको छ ।

वर्तमानको धारणा केवल वस्तुको मूल्यतिर मात्र केन्द्रित भएको छ । वस्तु दुर्लभ हुँदै गएका कारण त्यसलाई उपयोगितामुखी मूल्यका आधारमा हेरिन्छ तर पनि सामाजिक प्रतिष्ठा धेरै उपभोग क्षमता र आफलताफल गर्नसक्ने क्षमताका आधारमा निर्धारण गरिने प्रवृत्ति हावी भइरहेकै छ । वास्तवमा पर्यावरणीय दृष्टिकोणमा स्व निर्णय, स्थानीय समुदाय र विश्वव्यापी सोचलाई प्राथमिकतामा राखिन्छ । “विश्वव्यापी सोच तर स्थानीय क्रियाकलाप गर” जस्ता केन्द्रीय शब्दको सार्थकता यसमा छ । मानव समाजमा गहिरो परिवर्तन नल्याई पर्यावरणीय विकासका नयाँ कार्य योजनाहरू व्यवहारतः आउन सक्दैनन् । विश्वमा अर्ग्यानिक समुदायको विनाश एकैदिनमा भइरहेको छैन । यो मानवीय क्रियाको क्रमिक प्रतिफल हो (लेभिस एन्ड थम्सन, सन् २०००, पृ. ७३-७६) । यस्तो निर्णायक परिवर्तनका लागि विश्वव्यापी क्रियाकलाप हुनु जरुरी छ । यसका लागि भूगोलका निश्चित नीतिगत सीमाहरू पार गर्नुपर्ने हुन्छ । मूलतः तेस्रो विश्वका सरकारी निकायहरू गहन पर्यावरणीय सोचप्रति रुचि राख्दैनन् । औद्योगिक राष्ट्रले तेस्रो विश्वको सरकारी तवरबाटै पर्यावरणीय

मापनलाई विस्तार गर्ने प्रयास गर्छ, तर व्यवहारमा भने त्यो लागु गरिंदैन । उदाहरणका लागि बढ्दो भूमण्डलीकरण रोक्न गरिएका प्रयासहरू निरर्थक साबित भएको अवस्थालाई हेर्न सकिन्छ । यस्ता वर्तमान अवस्था र असहयोगले विश्वव्यापी क्रियाकलाप पछि, परेकाले अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको भूमिका बढिरहेको छ । यस्ता धेरै संघसंस्थाहरू विश्वव्यापी तवरले जरादेखि जरासम्मैको सोच लिएर काम गरिरहेकाले सरकारी पक्षको नकारात्मक हस्तक्षेपको बेवास्ता गर्दै काम गर्न सफल भइरहेका छन् भन्ने नेइसको टिप्पणी रहेको छ ।

अहिले सांस्कृतिक विविधताले अत्याधुनिक प्रविधिको माग गरिरहेको छ । प्रत्येक संस्कृतिको आधारभूत लक्ष्य भनेकै अत्याधुनिक प्राविधिक विकाससम्म पुग्न नै रहेको छ । यदि नेइसको बुँदा नं. ६ अनुसार नीतिहरू फेरिए भने विश्वको यो पछिल्लो राजनीतिक, सांस्कृतिक तथा वैज्ञानिक आविष्कारका प्रभावजन्य गतिविधिहरूको नियन्त्रण र पर्यावरणीय विश्वको निर्माणले बेग्लै प्राकृतिक संसारको विकास हुने कुरामा आदर्शवादी दृष्टिकोणले आशावादी हुन सकिने मत रहेको छ ।

सातौँ बुँदामा नेइसले प्राकृतिक वासस्थानमा अन्तर्निहित मूल्य र त्यसको खास महफ्वबाटै टिप्पणी आरम्भ गरेका छन् । केही अर्थशास्त्रीहरूले सामान्य जीवन पद्धति भन्ने शब्दको आलोचना गर्ने बताउँदै नेइसले यसको कारण सामान्यताको परिमाण निर्धारण गर्न हुने अप्ट्यारो परिस्थितिलाई अघि सारेका छन् (नेइस, सन् १९९५, पृ ७०) । उनले आवश्यकताको अर्थगत परिवेश सधैं अनिश्चित छन् । तर नेइसले यस बुँदामा अर्थको परिमाण निर्धारण गर्ने विषयलाई सङ्केत गरेको नभई स्थानीय वासस्थानका सन्दर्भमा भूमि र मानिसमा अन्तर्निहित मूल्यको बोध गराई पर्यावरण संरक्षणको आदर्श अभिभारतिर उन्मुख गराउन खोजेको तर्क प्रस्तुत गरेका छन् ।

आठौँ बुँदाले एकदेखि सातसम्मका बुँदाको औचित्य स्पष्ट पारेको छ । जसले सबै बुँदाहरूप्रति सहमति जनाउँछ, उसले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तरिकाले आवश्यक परिवर्तनका लागि इमान्दारीपूर्वक व्यवहारमा ल्याउन कोसिस गर्छ भन्ने मान्यता रहेको यस बुँदाले अन्य बुँदाको आपसी सम्बन्धलाई प्रत्यक्षत जोडेको छ । नेइसले सूत्रीकरण गरेका सबै बुँदाहरू डिप इकोलोजी आन्दोलनलाई समर्थन गर्नेका लागि उपयोगी हुने बताएका छन् । उनले डिप इकोलोजीका विकल्पमा अन्य पद पदावली प्रस्ताव गर्न सकिने सम्भावनालाई खुला राखी आफूले प्रयोग गरेको 'आन्दोलन' शब्दका बारेमा स्पष्ट पारेका छन् । उनी यस अभियानलाई दर्शन भन्न रुचाउँदैनन् । दर्शन वा विचारको स्थापना गर्नु इकोलोजिकल मुभमेन्टको उद्देश्य होइन । यसको लक्ष्य त पर्यावरण संरक्षणका लागि आत्म जागरण गराउनु हो । त्यसैले अरुद्वारा प्रतिस्थापित दर्शन र विचार लिएर नारा वा भाषण, उग्र वा अहिंसात्मक भिडमा सहभागी गराउनु पनि यसको लक्ष्य होइन । त्यसैले यो राजनीतिक, सामाजिक र अन्य परिवर्तनको स्वरूपजस्तो हुँदैन । उनले यस पृथ्वीलाई सबैको साझा निवासस्थानका रूपमा

288 गहन पर्यावरणको सैद्धान्तिक अवधारणा

अङ्गीकार गरी सरल जीवन पद्धतितरि प्रोत्साहित गर्ने शान्तिपूर्ण सहयात्राका रूपमा एउटा गतिशील आरम्भ गरेको बताएका छन् । नेइसका विचारमा सबैभन्दा प्रभावकारी सहभागी र सहयात्री भनेका कलाकार र लेखकहरू नै हुन्, जो आफ्नो भित्री दृष्टिकोणलाई पेसागत दर्शनको चरित्रमा बाहिर ल्याउँदैनन् । बरु आफै त्यसलाई आफ्नो कला र कविताका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्छन् । त्यसैले साहित्य र कलासँग सहजतापूर्वक जोडिने यो परिवर्तनको गतिलाई आफूले दर्शन नभनेर आन्दोलन भनेको नेइसले स्पष्ट पारेका छन् ।

गहन पर्यावरणीय चिन्तनका निम्ति प्रेरित गर्ने प्रसङ्गहरू प्राचीन ग्रन्थहरूले पनि दिएका छन् । यस सम्बन्धमा लरेन्स बुएल (सन् २००५) ले पर्यावरणीय अवमूल्यनको प्रथम सङ्केत बाइबलको अध्याय 'जिनेसिस' मै देख्न सकिने बताएका छन् । जिनेसिसको प्रारम्भमै ईश्वरले मानवलाई जमिन र समुद्रका सबै जलचर र जनावरमाथि राज्य गर्ने अनुमति प्रदान गरेको छ (पृ. ५८) । यसबाट बाइबलको विश्वदृष्टि मानवकेन्द्री देखिन्छ, तापनि यसमा रहेका मायन मिथक र न्युजिल्यान्डमा बसोबास गर्ने माओरी जनजातिका मिथकमा मानवलाई सृष्टिको केन्द्रमा नराखी अन्य जीवसह नै बराबरको दर्जा मात्र दिइएको पाइन्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. ३१४) । पूर्वका अद्वैत वेदान्त, बौद्ध धर्म तथा ताओवाद जस्ता केही धार्मिक चिन्तनहरूले मानव र प्रकृतिबिचको अन्तर्सम्बन्धमा जोड दिएका छन् भने मानवको सिर्जनामा ईश्वरले जनावरको समेत सहयोग लिएको कथा उल्लेख गरेबाट पृथ्वीमा सिर्जन प्रक्रिया जैविक प्रणालीबाट भएको सङ्केतसँगै तात्त्विक विश्लेषणका निम्ति आधार पनि दिएको छ ।

डिप इकोलोजी पर्यावरणीय साहित्य समालोचनाको एउटा स्वरूप बन्नमा उल्लिखित बुँदाहरूले प्रारम्भिक दृष्टि प्रदान गरेका छन् । गहन पर्यावरणवादका आधारभूत दुई तत्त्वहरू रहेका छन् । पहिलो मानिस सरह नै यस पृथ्वीका सबै सत्ताको मूल्य रहेको छ र तिनलाई आफ्नो अस्तित्व स्वयंले खोज्ने अधिकार पनि छ । सतही पर्यावरणवादीहरूले वर्तमान संस्कृतिमा आवश्यक फेरबदल गर्ने बित्तिकै पर्यावरणीय सङ्कट समाप्त हुने बताएका थिए तर मनुष्यकेन्द्री यस मान्यताका विरुद्धमा नेइसले जीव/प्रकृतिकेन्द्री मान्यता अघि सारेका हुन् । यस मान्यताअनुसार नै भूमिमा मानिसको एकाधिकार समाप्त भई प्रत्येक सत्ताले आफ्नो स्थान पाउने उनको विचार रहेको छ । मान्छेले आफ्नो आर्थिक विकास एकोहोरो गरिरहँदा प्रकृतिको अनुचित शोषण हुन पुगेको छ । त्यसैले मानिसको नीति, अर्थशास्त्र, कर्मप्रणाली आदि पक्षमा समेत परिवर्तन आवश्यक हुने मान्यता डिप इकोलोजीमा प्रस्तुत गरिएको छ । सबैभन्दा पहिले अहिंसात्मक बाटो पहिल्याउनु आवश्यक रहेको यस मान्यताले बताएको छ । बौद्ध र जैन दर्शनले गहन पर्यावरणलाई उच्च महत्त्व दिएको देखिन्छ, भने केही मानिसले हिंसात्मक मार्गबाट समेत गहन पर्यावरणको 'प्रकृति बचाऊ' वा 'नदीलाई बाँच्न देऊ' जस्ता अभियानलाई सहयोग गर्न सकिने बताएका छन् (सेसन्स, १९९५, पृ. २६९) । यसरी गहन पर्यावरणले पर्यामण्डलका सम्पूर्ण सदस्यहरूप्रति

मात्र नभई पहिचान गर्न सकिने सम्पूर्ण तप्वहरू वा रूपहरूप्रति मानवहरूको समान दृष्टिकोण राख्नुपर्ने प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहन गर्छ ।

गहन पर्यावरणवादको सिद्धान्तअनुसार यसको मुख्य सार शमन रहेको छ । पर्यावरण बचाउका लागि मानिसले मन, शरीर र भूमिको शमन गर्नुपर्ने यसको मान्यता रहेको देखिन्छ (वानजा, सन् २०११, पृ.१५) । अज्ञानताद्वारा सन्तुलन नष्ट हुँदा मन रोगग्रस्त बन्नु, रोगी मनले माटोलाई विषयुक्त बनाउनु, विषयुक्त माटोबाट शरीरमा विष नै प्रवेश हुनु पारिस्थितिक चक्रको एउटा डरलाग्दो सत्य हो । पर्यावरण विनाशको मुख्य कारण नै विश्व संरचनामा मानिसको स्थानका बारेमा गलत धारणा बन्नु हो भन्ने गहन पर्यावरणवादीको विचार रहँदै आएको छ । सहअस्तित्व र करुणामा केन्द्रित नयाँ सर्वहित सदाचारबाट नै मन, शरीर, प्रकृति र भूमिमा नयाँ जग बसाउन सकिन्छ । यस सिद्धान्तले प्रकृतिका हरेक जीव तथा वनस्पतिले आफ्नो त्यागबाट प्रकृतिको सन्तुलनलाई जोगाइरहेको मत अधि सारेको छ र मानिसले पनि यो त्यागको संस्कारको परिपालन गरी आफ्नो आधिपत्यकेन्द्री प्रवृत्ति छोडी नयाँ किसिमले सोच्नुपर्ने माग राखेको छ । अतः गहन पर्यावरणवाद शमनको दर्शनबाट प्रेरित जीवकेन्द्री अवधारणा भएको प्रकृतिमुखी सिद्धान्त भएको छ ।

गहन पर्यावरणीय अवधारणामा कृति विश्लेषणका पर्याधारहरू

गहन पर्यावरणीय चिन्तनले प्रदिपादन गरेका मूल अवधारणालाई आत्मसात गरेका कृतिहरूको विश्लेषणका निम्ति पर्याधारहरू निर्माण गर्दा प्रकृति र जीवकेन्द्री पक्षको अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । प्रकृतिप्रतिको नैतिक दायित्व बोध गर्ने कृतिहरू नै गहन पर्यावरणीय विश्लेषणका निम्ति उपयुक्त छनोटमा पर्छन् । यस्ता कृतिहरूलाई निम्नलिखित सैद्धान्तिक पर्याधारहरूमा आधारित भएर विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

प्रकृतिको केन्द्रीयता

प्रकृति परिवेशजन्य कार्य र प्रकार्यको एक निश्चित सिर्जनात्मक प्रक्रियाको नियमित अन्विति हो । प्रकृतिको यस्तो निर्माण क्षमतालाई कुनै एक परिभाषामा सीमित गर्न सकिँदैन । लोक व्यवहारमा भने प्रकृति भन्नाले जमिन, वायुमण्डल, वनजङ्गल, पशुपन्छी, नदी जस्ता विषयहरू बुझिन्छ । अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकृतिलाई बुझाउने शब्दका रूपमा नेचरको प्रयोग भएको पाइन्छ तर अङ्ग्रेजीको 'नेचर' शब्दले पनि नेपालीको प्रकृति शब्दको जस्तै अनेक अर्थहरू प्रकट गरेको पाइन्छ । पारिस्थितिक प्रणालीको विशिष्ट अध्ययनमा भने लोक व्यवहारले बुझ्ने गरेका मानव निर्मितभन्दा माथिको पदार्थ र प्राणी जगत्लाई नै प्रकृति भनिन्छ । प्राणी र वनस्पतिको जन्मने, बाँच्ने, उभिने र मानिसका निम्ति त अरु चिन्तनद्वारा विचारको प्रतिपादन गर्ने जस्ता सबैखाले अस्तित्वका आधार नै प्रकृति भएकाले प्रकृतिको केन्द्रीयता नै जीवनको आधार पनि हो ।

290 गहन पर्यावरणको सैद्धान्तिक अवधारणा

साहित्यमा मानिसलाई अत्यधिक महफ्व दिने र प्रकृतिलाई शैलीगत अलङ्कार र प्रभावोत्पादक सहायक सामग्रीका रूपमा मात्र सीमित गर्ने परम्परा विपरीत प्रकृतिलाई नै मूल विषयका रूपमा अभिव्यक्त गर्नु नै प्रकृतिको केन्द्रीय महफ्व हो । ग्लोटफेल्टी (सन् १९९६) ले साहित्यमा प्रकृतिको प्रस्तुति कथानक, चरित्र र उद्देश्यका तहमै स्पष्ट रूपमा हनुपर्ने बताएकी छन् (पृ. हख) । परम्परागत सिर्जनामा प्रकृतिलाई मानव उपभोग र सुख सुविधाको साधन मात्रका रूपमा छनोट गरिँदै आएको पाइन्छ । अहिले प्रकृतिको अव्यवस्थित उपभोग र दोहनले पृथ्वीको बासस्थान नाश हुने स्थितिमा पुगेको स्थितिप्रति चिन्ता र चासो प्रकट गरी संरक्षणसम्बन्धी अभिव्यक्ति दिने हुँदा पर्यावरणीय समालोचनाले प्रकृतिको यही केन्द्रीय महफ्वको अध्ययन गर्छ । यस्ता रचनामा प्रकृति साध्य भएर कृतिमा अभिव्यक्त छ कि छैन भन्ने पक्षको पनि अध्ययन गरिन्छ । अतः पर्यावरणीय साहित्यको केन्द्रक नै प्रकृति हो र यो विश्व प्रकृतिका रूपमा प्रकट भएको हुन्छ (ग्लोटफेल्टी र फोर्म : सन् १९९६, पृ. फ्हह) । मानिसका लागि प्रकृति सबैभन्दा मूल्यवान् विषय हो । अन्य पशुप्राणीले प्रकृतिलाई बाँच्ने प्राकृतिक आवश्यकताभन्दा बढी उपभोग गर्न जानेका हुँदैनन् । मानिसले प्रकृतिका सारा पदार्थ र प्राणी जगत्लाई आफ्नो उपभोग्य वस्तुका रूपमा प्रयोग गर्दै आएको छ । यस्तो हस्तक्षेपकारी र अनियन्त्रित उपभोगले गर्दा प्रकृतिको हरियाली समाप्त हुँदै गएको छ । पृथ्वीलाई प्रकृतिले नै प्राणीको वासस्थान बनाएको हो । त्यसैले गहन पर्यावरणीय समालोचनाले कृति विश्लेषणको प्रमुख आधार नै प्रकृतिको केन्द्रीयतालाई मानेको छ । प्रकृतिकेन्द्री साहित्यको छनोट र त्यसको विश्लेषणसम्म सबै अध्ययन प्रक्रिया प्रकृतिकेन्द्री भएकाले नै यस्तो समालोचनामा रचनाले प्रकृतिका विविध विषयसँग कस्तो दृष्टिकोण राखेको छ र त्यसको उद्देश्य के छ भन्ने मुख्य पक्षलाई ध्यानमा राख्छ ।

जैविक विविधता

अनेक जीवको सामूहिक अस्तित्व नै जैविक विविधता हो । जैविक विविधतामाथि अनुसन्धान गरेका भक्तबहादुर थापा (२०६३) ले पृथ्वीको धरातलमा रहेका विभिन्न हावापानी, जलाशय, वनजङ्गल, खेतबारी तथा माटोमा पाइने समग्र जीवित प्राणी, वनस्पति, सूक्ष्म जीवाणु एवं तिनका जात तथा वंश, भिन्नता र एक अर्काबिचको सम्बन्धलाई जैविक विविधताको रूपमा लिइने कुरा बताएका छन् (पृ. २) । प्रकृति जैविक र अजैविक कारक तत्वको उपज हो । अजैविक कारक तत्वहरू हावापानीसम्बन्धी कारक तत्वहरू प्रकाश, तापक्रम, पानी, आर्द्रता, वायु, माटो तथा यसका भूआकृतिहरू हुन् भने जैविक कारक तत्वहरू बोटबिरुवा, जीवजन्तु तथा सूक्ष्म जीवहरू पर्दछन् । प्रकृतिमा भएका अन्य जैविक पदार्थभन्दा वनस्पतिलाई बढी महफ्व दिइएको हुन्छ यसको कारण वनस्पति जगत्को जीवन प्रक्रिया र प्राणीको जीवनशैलीबिच हुने अन्तर नै हो ।

प्राणीका लागि खाद्यान्न, जीवनदायी वायु, वासस्थान, औषधी तथा सांस्कृतिक परिवेशको निर्माण गरी आन्दानुभूति समेत दिने स्रोत भएकाले वनस्पतिको उच्च स्थान

रहेको छ । नेपाल प्रकृतिको भण्डार भएकाले यहाँको जैविक विविधताको ठूलो महत्व छ । जैविक विविधता भएर नै यहाँको पर्यावरणीय स्वच्छतालाई कायम राख्न त्यस्तो कठिनाई छैन । यहाँका मानिसहरू भोकमरीले मर्लान् भन्ने डर नहुनुमा पनि जैविक सम्पत्तिमा धनी भएर नै हो । यहाँ केवल जैविक खाद्यान्नको व्यवस्थापनमा ध्यान दिए पुग्ने देखिन्छ । जैविक विविधता भएर नै संसारको ध्यान तान्न सफल यो मुलुकमा पनि अहिले आएर चोरी निकासीका घटनाहरू बढेका छन् । देशका वनपाखाहरू डँढेलो र कटानीले उजाड बनाइँदा सुखापनले विरुवाहरू मासिन गई मरुभूमीकरणतिर उन्मुख हुन थालेको देखिन्छ । विज्ञान र प्रविधिको चरम प्रयोगले वातावरण बिग्रन गई जैविक विविधतामा पनि ह्रास आउन थालेको छ । यी विषयहरू साहित्यमा के कस्तो सन्दर्भमा कसरी प्रस्तुत भइरहेका छन् भन्ने कुराको अध्ययन यस पर्याधार अन्तर्गत गरिन्छ ॥

पारिस्थितिक प्रणाली

प्रकृतिका जीवहरूको जीवन प्रक्रिया नै पारिस्थितिक प्रणाली हो । पृथ्वीमा रहेका सबै जीव र पदार्थहरूको ताप्विक सहकार्यमा नै पारिस्थितिकी निरन्तर चलिरहन्छ । यसले नै प्रकृतिलाई अविनाशी बनाएको छ । जैविक तत्वहरू वातावरणका उपज हुन्, जसले वातावरणलाई प्रभाव पार्ने र वातावरणबाट प्रभावित हुने गर्दछन् । यी स्थिर (वनस्पति) र गतिशील (जीव) गरी दुई प्रकारका छन् । यी सम्पूर्ण जैविक तत्वहरू बिचमा पोषण, सन्तान उत्पादन तथा वासस्थानका लागि अन्तरक्रियात्मक सम्बन्ध कायम हुन्छ र ठाउँ विशेष पारिस्थितिक प्रणालीको जन्म हुन्छ (पोखरेल र ओली, २०६८, पृ. ८) । अतः प्रकृतिका जैविक र अजैविक सबै पदार्थहरूबिच निरन्तर चलिरहने आपसी आन्तरिक जीवन प्रक्रिया नै पारिस्थितिक प्रणाली हो । यस प्रक्रिया अन्तर्गत प्रकृतिका ऊर्जाशील आफ्नै स्वकीय नियम छन् । यस नियमलाई अन्य प्राणीले बोध सम्म पनि गर्न सक्दैनन्, केवल जन्मने, हुर्कने, जीवन यापनका आफ्ना प्राकृतिक क्रियाकलापहरूमा यो ऊर्जाको एउटा अंश भएर यथावत् प्रस्तुत हुँदै कहिले पूरा आयु बाँच्नै नपाएर त कहिले आयुको अन्तमा समाप्त हुनेमा मात्र सीमित भइरहेका हुन्छन् तर मानिस चेतनशील प्राणी भएकाले प्रकृतिको नियमलाई बोध गरी आफ्ना कर्महरूको समयोचित योजना बनाउन सक्षम छ ।

मानिसले चेतन र जड दुवै पदार्थको सन्तुलित यौगिक सहभागितामा पारिस्थितिक प्रणाली नियमित रहन्छ भन्ने कुरा विज्ञानको विकास गरी पत्ता लगाइसकेको छ । जीवन चक्रभित्रका जैविक प्रक्रियाहरू, सिर्जना, खाद्यचक्र तथा परिवर्तनशीलता जस्ता विषयहरू जानेर पनि पछिल्लो समय उपभोक्तामुखी प्रवृत्ति हावी भएकाले विश्वमा कृत्रिम शक्तिको नव निर्माण गरी मानिसले प्रकृतिको शक्तिविरुद्ध आफ्नो अदुरदर्शी क्रियाकलाप गरी पारिस्थितिक प्रणालीलाई बाधा पुऱ्याइरहेको छ । फलतः सबैको एक मात्र साझा वासस्थान यो पृथ्वीमा अनेक अप्राकृतिक जैविक घटनाहरू भइरहेका छन् । ऋतुचक्रमा नै फेरबदल हुने अवस्थामा पुगेको वातावरणीय प्रभावले पारिस्थितिक पद्धतिलाई अनियमित बनाउन थालिसकेको

292 गहन पर्यावरणको सैद्धान्तिक अवधारणा

छ । कतिपय स्थानमा स्थानीय प्रजातिहरू लोप हुने क्रमको आरम्भ भइसकेको छ । एउटा जटिल पर्यावरणीय समस्याका रूपमा आजको विश्वमा देखापरेको यो समस्यामूलक विषयलाई साहित्यका विभिन्न विधामा के कसरी प्रतिध्वनित गरिएको छ, भन्ने विषयको खोजी यस पर्याधार अन्तर्गत गरिन्छ ।

प्रकृतिको सार्वभौमपन

प्रकृति सबै जीवजगत्का निम्ति साक्षात् विषय हो भन्ने मान्यता राख्ने हुँदा पर्यावरणीय समालोचनामा कृति विश्लेषणको एउटा पर्याधार प्रकृतिको सार्वभौमपन पनि हो । पृथ्वीको हराभरा र हरियालीको कारक प्रकृति हो भने प्रकृतिप्रतिको साक्षात् भावना नै यहाँ बसोबास गर्ने सबै जीवका निम्ति सार्वभौमपन हो । प्रकृति कुनै जीव वा प्राणीको मात्र पेवा होइन, यो सबै वनस्पति, जीव, जीवात्माहरूको साक्षात् घर र थलो हो (फिलिप्स, सन् २००३, पृ. २०५) । गहन पर्यावरणीय मान्यताअनुसार प्रकृतिमा मानिसको अस्तित्व ज्यादा र अन्य जीवको कम भन्ने हुँदैन । मानिसकै उपयोगिताका आधारमा पनि कुनै वस्तुको मूल्य कम बेसी भनेर तोकिन्न । प्रकृतिमा हरेक वस्तुको आफ्नो अस्तित्व छ । त्यसरी नै प्रकृतिले सबैलाई विना भेदभाव आफ्नो उपभोग गर्ने अधिकार दिएको छ । अन्य सबै जीवको उपभोग्य प्रणालीसँग मानिसको उपभोग शैली मिल्दैन । यसबाट प्रकृतिको अत्यधिक दोहन र उपभोग गर्ने काम मानिसबाट मात्र हुँदै गएको छ । यो प्रकृतिमाथि मानिसको अतिवादी क्रियाकलाप हो । यसले पर्यावरणीय समस्यालाई छिटो छिटो निम्त्याएको छ । त्यसैले मानिस नै पर्यावरण विनाशको पहिलो कारण हो । यसलाई रोक्नका निम्ति प्रकृतिमाथिको मानिसको एकाधिकार समाप्त हुनु र अन्य जीव सरह मानिसले पनि जीवनका आधारभूत आवश्यकताको पूर्तिमा मात्र प्रकृतिको उपभोग गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता अघि ल्याइएको छ । यसले प्रकृतिको सार्वभौमपन मानिसमा मात्र निहित नभई सम्पूर्ण जीवमा रहनुपर्ने विषयको पक्षमा कृतिको प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्छ ।

निष्कर्ष

पर्यावरणीय अध्ययनका केही विशिष्ट सैद्धान्तिक पद्धतिमध्ये गहन पारिस्थितिकी वर्तमान विश्वको प्रकृति विरुद्धका गैरजिम्मेवारपूर्ण क्रियाकलाप बन्द गराउनका निम्ति बढी प्रभावकारी हुने मत यसका अभियन्ता र समर्थनमा जुटेका विश्लेषकहरूको देखिन्छ । वर्तमानको उपभोक्तावादी मानवनीतिका विरुद्ध उठेको संरक्षणमुखी पर्यावरणीय अभियानमा एकपक्षले यस पद्धतिले हिंसात्मक स्वरूप धारण गरेको भन्दै यसलाई उग्र मानेको पनि पाइन्छ ।

साधारणतः पर्यावरणवादी अवधारणाहरू मानवकेन्द्रित रहेका देखिन्छन् भने गहन पारिस्थितिकी प्रकृति केन्द्रित अवधारणामा आधारित छ, जसभित्र मानव अस्तित्व अन्य जीव र पदार्थ सरह सामान्य रहेको मानिन्छ । जीव अजीव समग्रप्रति समतावादी दृष्टि राखी सबै

नै एकआपसमा अन्योन्याश्रित रहेको देखाउनु गहन पर्यावरणीय विश्लेषणको उद्देश्य हो । गहन पारिस्थितिक विज्ञानमा जीव अनि प्रकृतिबिचको सम्बन्धलाई दार्शनिक अनि नैतिक रूपमा तुलना गर्दै अध्ययन गरिन्छ । साहित्यमा स्वतस्फूर्त रूपले दर्शनको अभिव्यक्ति दिने क्षमता रहन्छ । पारम्परिक पाश्चात्य सांस्कृतिक तथा धार्मिक मूल्यले मानव र प्रकृतिलाई द्वैत अर्थात् पृथक् पृथक् सत्ता देख्छ अनि प्रकृतिलाई मानिसहरूको निमित्त भोग्या ठान्छ भने यसैको सोचो प्रतिपक्षमा गहन पारिस्थितिकी उभिएको छ । मानिसका फाइदाका निमित्त प्रकृति संरक्षण गर्नुपर्ने परिवर्तनवादी पर्यावरणविद्का मतका विरुद्ध उभिएर गहन पर्यावरणीय मान्यता अधि सार्ने अर्ने नेइसले मानिस र अन्य जीव तथा पदार्थको अस्तित्वको समष्टि नै प्रकृति पर्यावरण हो भन्ने चिन्तन अधि सारेका छन् र यही चिन्तनलाई आठ वटा उल्लिखित बुँदा दिई विश्लेषणको आधार तयार पारेका हुन् । नेइसको अवधारणाका केन्द्रीयतामा गहन पर्यावरणीय कृति विश्लेषणका आधारहरू तयार पारिएका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अब्राहमस्, एम.एच.(सन् २००५). *अ ग्लोसरी अफ लिटेरी टर्म्स* (एट्थ एड.) युनाइटेड स्टेट्स अफ अमेरिका : माइकल रोजनवर्ग ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- गौतम, कृष्ण (२०६७). *उत्तरआधुनिक संवाद*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- थापा, भक्तबहादुर (२०६३). *नेपालको जैविक विविधता*. काठमाडौं : नीता थापा ।
- थापा, भक्तबहादुर (२०६८). *प्रकृति र प्राणी*. काठमाडौं : नीता थापा ।
- नेइस, अर्ने (सन् १९९५). *द डिप इकोलोजिकल मुभमेन्ट सम फिलोसोफिकल एस्पेक्ट्स. डिप इकोलोजी फर द ट्वेन्टीफर्स्ट सेन्चुरी* (जर्ज सेसन्स, सम्पा.). बोस्टन : साम्बाला पब्लिकेसन्स. पृ. २५९२६२ ।
- नेइस, अर्ने (सन् १९९५). *द डिप इकोलोजी एन्ड लाइफस्टाइल. डिप इकोलोजी फर द ट्वेन्टीफर्स्ट सेन्चुरी* (जर्ज सेसन्स, सम्पा.). बोस्टन : साम्बाला पब्लिकेसन्स. पृ. २५९२६२ ।
- प्रधान, दिवाकार. (२०१३). *कविताका कुरा*. गान्तोक, सिक्किम : जनपक्ष प्रकाशन ।
- भरुचा, इराक (सन् २०१५). *पर्यावरण अध्ययन* (दो.संस्क.). नयाँ दिल्ली : ओरिएन्ट ब्ल्याकस्वान प्राइवेट लिमिटेड ।
- लरेन्स, सी. (सन् २०००). *द ग्लिन स्टडिज रिडर : फ्रम रोमान्टिसिजम टु इकोक्रिटिसिजम*. लन्डन एन्ड न्युयोर्क : रोट्लेज टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप ।

294 गहन पर्यावरणको सैद्धान्तिक अवधारणा

लेभिस्, एफ.आर. एन्ड थम्पसन.डी. (सन् २०००). *द अर्ग्यानिक कम्युनिटी. द ग्गिन स्टडिज् रिडर* : फ्रम रोमान्टिसिजम टु इकोक्रिटिसिजम (लरेन्स कुप, सम्पा.).लन्डन एन्ड न्युयोर्क : रोट्लेज टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप. पृ. ७३७६ ।

वनजा, के. (सन् २०११). *साहित्यका पारिस्थितिक दर्शन*. नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।

सेसन्स, जर्ज (सन् १९९५). *द डिप इकोलोजी फर द ट्वेन्टीफर्स्ट सेन्चुरी*. बोस्टन एन्ड लन्डन : सम्बाला पब्लिकेसन्स् ।

ह्यानिगन, जोन (सन् २००६). *इन्भाइरोमेन्ट सोसियोलोजी* (सेकेन्ड एड.).न्युयोर्क : रोट्लेज ।